

Arkeologiske kulturminner

Arkeologi er en spennende vitenskap. Ved å tolke funn fra fortiden kan arkeologene bokstavelig talt hente fram i lyset kunnskap om menneskenes liv og samfunn fra de begynte å innta landet. Nye og ofte overraskende funn kan bidra til å styrke de oppfatningene vi allerede har av historien, eller korrigere dem. Ennå ligger det mye ukjent materiale skjult under markoverflaten, materiale som vil bringe ny viten når det en gang blir oppdaget.

KORT HISTORIKK

Arkeologi er studiet av samfunn, basert på materielle spor – en vitenskap som har utviklet teorier og metoder for å bruke de materielle sporene etter tidligere samfunn i utforskningen av dem. Når det ikke finnes skriftlige kilder, er arkeologien den viktigste vitenskapen til kunnskap. Arkeologien er imidlertid også en viktig vitenskap i utforskningen av samfunnet i tidsperioder hvor det finnes skriftlige kilder, som middelalderen, og videre inn i den nyere tid.

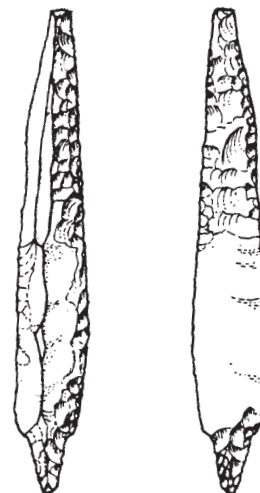
Den arkeologiske forskningen kom for alvor i gang i siste halvdel av forrige århundre, og mot slutten av århundret ble de første arkeologiske museene opprettet. I dag har vi fem landsdelsmuseer i Stavanger, Bergen, Oslo, Trondheim og Tromsø. De fire siste er universitetsmuseer som hører inn under Kirke-, utdannings- og forskningsdepartementet.

Lov om fredning og bevaring av fortidslevninger trådte i kraft i 1905, året etter at utgravningene av Osebergskipet kom i gang. Loven bestemte at alle fortidsminner fra oldtid og middelalder skulle være automatisk fredet. Dermed hadde fortidens spor fått beskyttelse. De samme bestemmelsene er senere tatt inn i kulturminneloven ved at alle kulturminner fra før 1537 er automatisk fredet. En sikringssone på fem meter rundt kulturminnet inngår i fredningen.

DE ELDSTE SPORENE

Den formelle, men noe tungvinte betegnelsen på kulturminnene fra vår eldste fortid – tidligere kalt fornminner – er *automatisk fredede arkeologiske kulturminner*.

Sporene etter fortiden finnes i form av gravhauger, gravrøyser, bergkunst, kullgroper, fangst-innretninger, båter, kultplasser og rester etter boplasser, for å nevne de viktigste. Noen av kulturminnene er synlige, mens andre befinner seg under markoverflaten. Et ukjent antall kulturminner er ennå ikke gravd fram. Noen av dem vet vi om, mens andre venter på å bli oppdaget.

Denne pilespissen av flint er fra yngre steinalder og funnet i Rogaland. Fra Anders Hagen, *Norges oldtid*. Cappelen 1967.

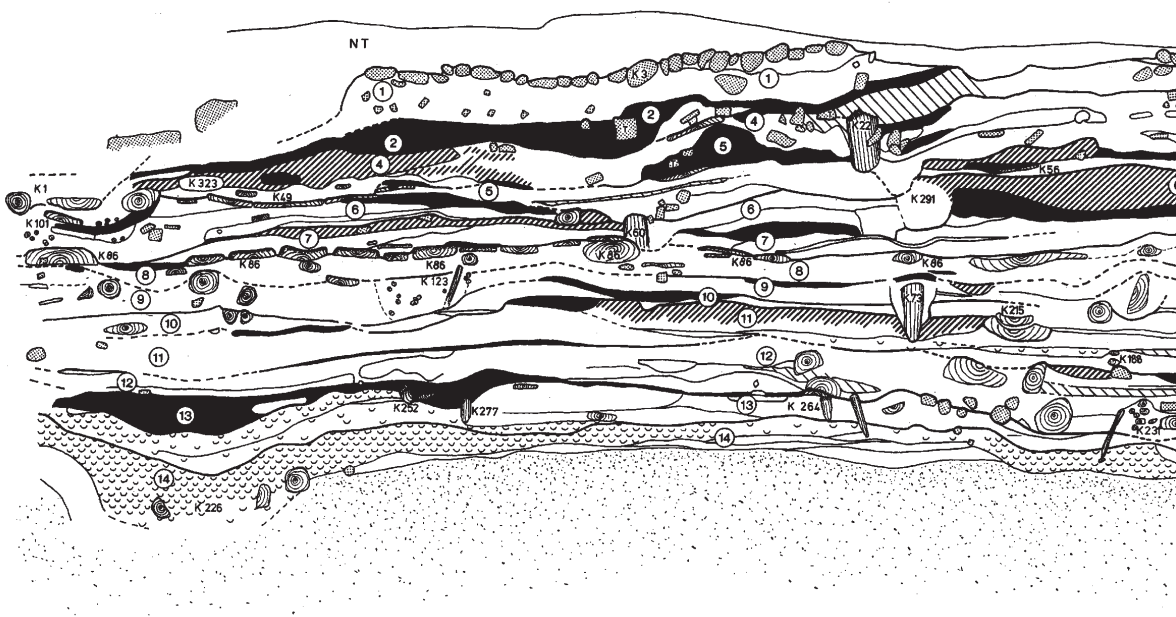
Arkeologiske utgravninger kan avdekke kulturlag etter bosetninger med rester etter konstruksjoner for hus, innhegninger og ildsteder. Kulturlag fra forskjellige perioder ligger over hverandre, og funn av gjenstander, beinrester og avfall blir tolket i forholdet til lagene der de ligger.

Gjenstandene kan være smykker, våpen og nyttegjenstander knyttet til dagliglivet. Gjenstander kan være mistet eller ofret, og kostbarheter er gravd ned. Store skatter av sølv og gull er kommet for dagen under pløying eller ved anleggsarbeider.

Hittil er det funnet spor etter mennesker så langt tilbake som for 12000 år siden, men de kan ha kommet før den tid. De slo seg først ned på den isfrie landstripen langs kysten og fulgte så isen etter hvert som den trakk seg tilbake innover i landet. Fortidsmennesket vandret lange avstander og tok hele landet i besittelse på leting etter gode jakt- og fiskeplasser. Vi kan følge dem gjennom funn av jaktredskaper, avfallshauger på steder der de oppholdt seg for kortere eller lengre tid, og helleristninger av dyr de jaktet på. Hustufter fra steinalderen fun-

net i Nord-Norge kan tyde på fast bosetning, ihvertfall deler av året, men det er først etter ca 6000 år at folk for alvor begynte å slå seg til ro, dyrke opp jorda og drive med husdyrhold, for etter hvert å bli bofaste bønder. Jakt og fiske mistet likevel ikke sin verdi, og i mange deler av landet fortsatte dette å være hovednæringene.

Med fast bosetning følger også mer permanente hus. Vi har ikke bevart en eneste intakt stående bygning som viser hvordan folk bodde før 1200-tallet. Imidlertid er det funnet mange rester av hus ved utgravninger. Det dreier seg om stolpehull og rester av vegger, golv og ildsteder som gir opplysninger om bygningens størrelse, innretning og bruk. På bakgrunn av slike funn er det ofte mulig å rekonstruere bygningens utseende og innretning med stor sikkerhet. Rester av hus fra bronsealderen er funnet mange steder i Norge, og enkelte rester av golv på teltplasser fra steinalderen er utgravd de siste årene på Rødsmoen i Hedmark. I middelalderbyene finnes omfattende rester av trebygninger oppført av tømmer, stav- eller skiftesverk. Ofte finnes flere far bevart, sammen med murte ildsteder, tregolv og mold-

Kulturlag fra Gamlebyen i Oslo som viser hvordan lagene i middelalderbyene ligger over hverandre. De sorte feltene er brannlag, ellers viser tegningen funn, tregolv og andre konstruksjoner. Fra De arkeologiske utgravninger i Gamlebyen, Oslo. Bind 3. Øvre Ervik 1987.

benker. Disse restene er et viktig kildemateriale til å forstå de bevarte stående trebygningene fra middelalderen.

Som vi vil forstå, spenner arkeologiske funn over et svært langt tidsrom. Geografisk er også spredningen stor – spor etter mennesker finnes i hver avkrok av landet, fra Lindesnes i sør og til Finnmark i nord, ut mot havgapet i vest og høyt til fjells. Dette betyr at den som søker etter sin eldste fortid, kan regne med å finne den i nærmiljøet.

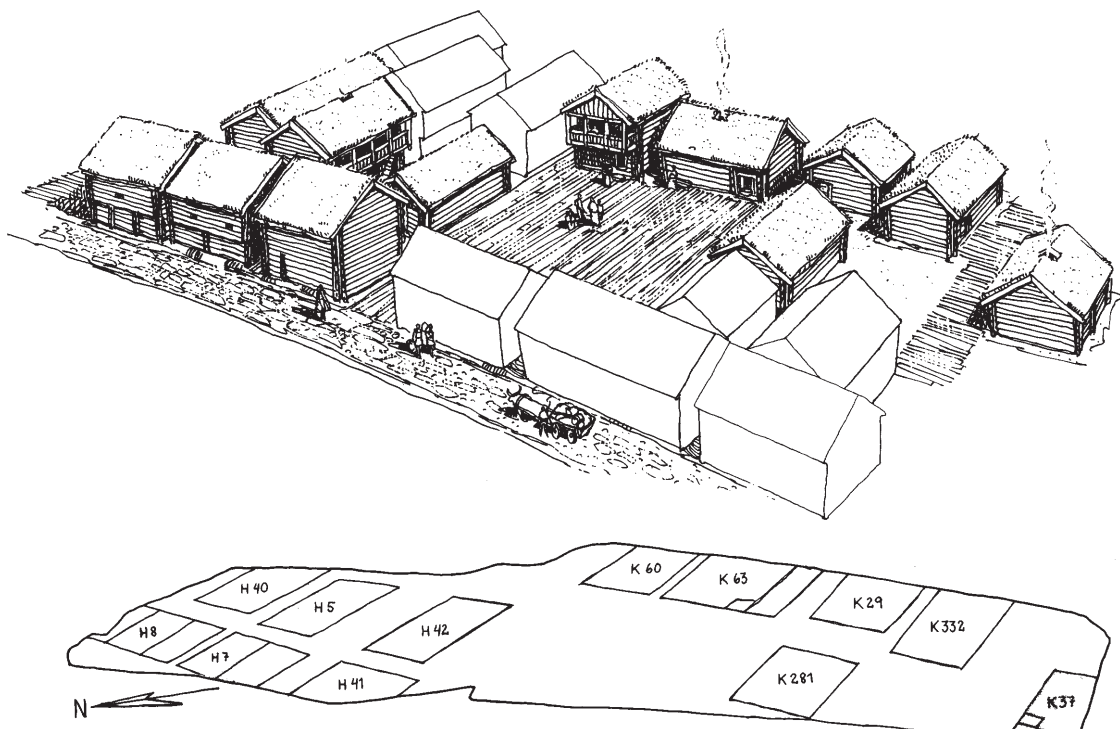
MIDDELALDERBYENE

Vi kjenner til elleve bydannelser fra middelalderen. De største er Bergen, Trondheim, Oslo, Tønsberg, Konghelle og Hamar. I dag ligger bare åtte av disse elleve byene på norsk område. Alle byene ser ut til å være bevisst anlagt, de eldste på 1000-tallet. Byene vokste i de følgende århundrene, til tross for at de flere ganger ble utsatt for store bybranner som la det meste av trebebyggelsen i ruiner. Oslo har for eksempel vært rammet av minst fjorten større og mindre bybranner i løpet av en periode på 600 år, fra ca 1000 til 1624.

Brannene har gjort kulturlagene i middelalderbyene svært spesielle. Folk har ofte bare planert tomtene sine etter siste brann og brukt de nederste delene av de brente bygningene som fundament for de nye. I noen tilfeller er kulturlaget seks meter tykt, med opptil 14–16 bygninger oppå hverandre. Som nevnt er ingen trebygninger fra middelalderbyene fullstendig bevart, men det finnes noen stein- og teglbygninger, som oftest rester etter kirker, klostre og borger som er deler av nyere bygninger. Når en steinbygning gikk ut av bruk, ble den brukt som steinbrudd for nye bygninger. Derfor er de fleste av dem forsvunnet og ligger som ruiner under bakken.

Middelalderbyene utgjør de største sammenhengende automatisk fredede kulturminnene i landet. Fordi byene har fortsatt å vokse helt fram til i dag, har det store utbyggingspresset ført til en omfattende bortgraving av kulturlagene, fra 1800-tallet og framover. I dag foregår bortgravingen som arkeologiske utgravninger.

Middelalderarkeologi er en egen gren av arkeologiforskningen. Riksantikvaren har distriktskontorer i Bergen, Oslo, Tønsberg og

6. Nederst ser vi hvordan arkeologene finner rester av hus og bygårder i grunnen. Over ser vi et forslag til rekonstruksjon av hvordan husene kan ha sett ut da de brant rundt år 1300. Tegningene er fra utgravninger i Gamlebyen i Oslo. Fra *De arkeologiske utgravninger i Gamlebyen, Oslo. Bind 3. Øvre Ervik 1987.*

Dateringsmetoder

Typologi

Ved å sammenligne materialbruk, form og stil setter vi gjenstanden inn i en kulturhistorisk sammenheng.

Stratigrafi

Gjenstander som ligger i det samme kulturlaget, har høyst sannsynlig samme alder.

C¹⁴-metoden

I 1946 oppdaget den amerikanske forskeren W.F. Libby den såkalte C¹⁴-metoden for datering av funn. Med denne metoden måles innholdet av den radioaktive karbonisotopen C i organisk materiale, og resultatet gir stor nøyaktighet. Metoden brukes mest på brent tre og kull.

Dendrologiske målinger

– årringsanalyser – brukes på datering av tømmer. Ved måling av årringene i tømmeret er det mulig å bygge opp sikre typologisk-kronologiske serier som kan sammenlignes med tilsvarende serier fra utlandet. Målingene gjør det mulig å skaffe presise og sikre dateringer for når tømmeret ble hogd.

Pollenanalyser

viser innholdet av blomsterstøvkorn for de ulike planteartene i et kulturlag. Mengden av korn sammenholdt med utviklingen i klima og vegetasjon i området bidrar til datering. Pollenanalyser tas ofte av myrjord.

Osteologiske målinger

Funn av bein fra mennesker og dyr kan en datere ved å måle innholdet av fluor og uran. Osteologiske undersøkelser kan blant annet fortelle mye om hvilke dyr det ble jaktet på, hvilke dyreslag som inngikk i husdyrholdet, og hvordan de så ut.

Termoluminiscensmetoden

Med denne metoden måler en mengden av lys som blir sendt ut fra et stoff, framkalt ved moderat oppvarming av stoffet. Visse mineraler avgir naturlig termoluminiscens som følge av naturlig radioaktiv stråling. Metoden brukes blant annet ved aldersbestemmelse av keramiske funn.

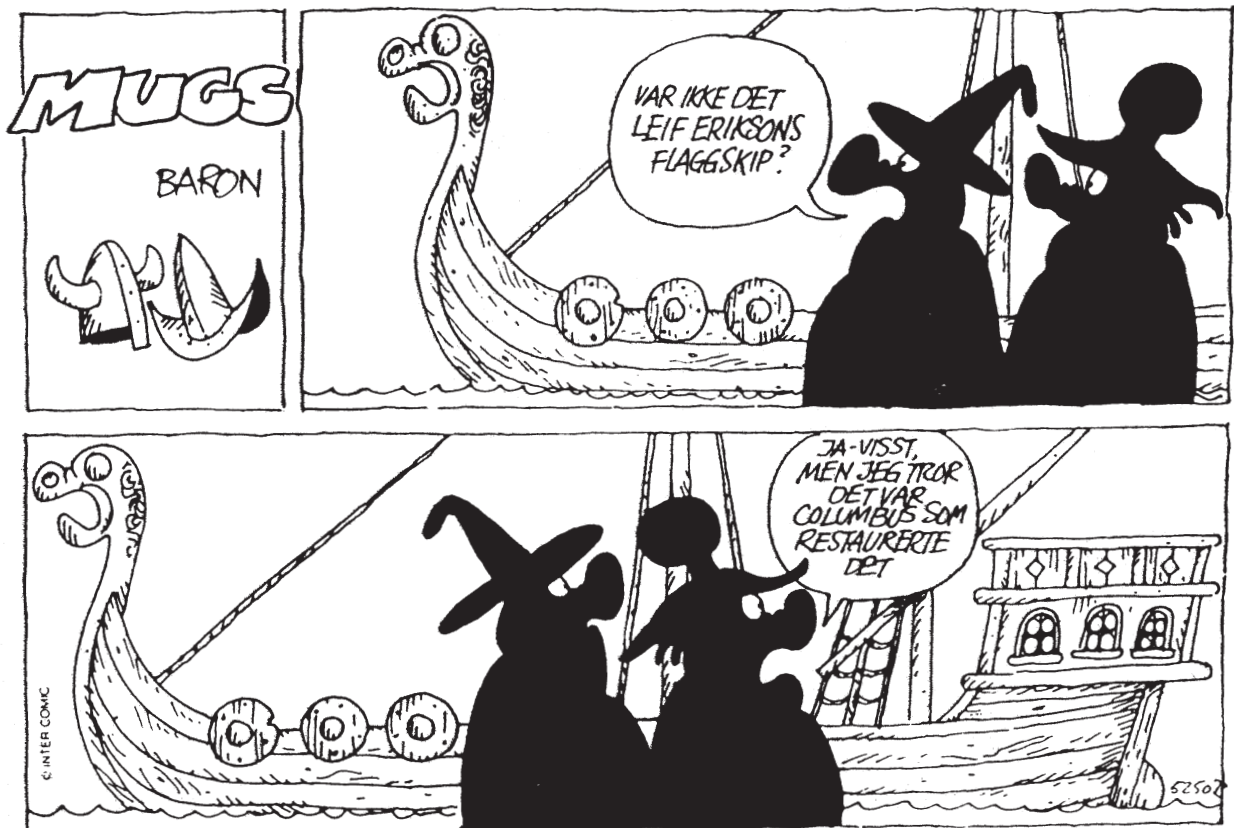
Trondheim. Disse kontorene er i første rekke knyttet til de automatisk fredede middelalderbyene, men har også ansvar for spørsmål som gjelder middelalderkirker og borganlegg utenfor byene. Når en huseier eller tomteeier ønsker å gjøre arbeider i grunnen, må vedkommende søke distriktskontoret om dispensasjon fra kulturminneloven. Hvis han får dispensasjon, har den som oftest flere vilkår knyttet til seg, som for eksempel at tiltakshaveren (grunneier, vegvesen osv) må betale for utgravningen av det frigitte området.

Utgravninger som har vært gjennomført i middelalderbyene, kaster lys over prosessene i

samfunnet som skapte byene – urbaniseringsprosessen. I tillegg får vi vite hvordan byene har sett ut, med gater, streder, havnearlegg og bebyggelse. Funn gir opplysninger om dagliglivet, med håndverk, skipsfart, handel og annen virksomhet. Opplysninger om leveforholdene, som livslengde, sykdommer og kosthold, er andre viktige resultater fra utgravninger. Kirke- og klosterruiner og rester etter kongsgårder og bispegårder vitner om øvrighetens betydning i samfunnet.

MARINARKEOLOGI

Begrepet kulturminner forbindes normalt med landjorda. Men under vann finnes det en lang

Fra Fortidvern, nr 4/1986

rekke forskjellige typer kulturminner. De maritime kulturminnene blir omtalt i artikkelen om kulturminner knyttet til vann.

ALDERSBESTEMMELSE

De fleste funnene blir gjort i forbindelse med organiserte utgravninger. Arkeologen tar mange forhold i betraktning når han skal bestemme hvor lenge det er siden folk oppholdt seg på et sted, når en person ble gravlagt, og alderen på løse gjenstander som blir funnet.

I et område der det har bodd folk i lengre tid, kan det komme flere kulturlag til syne når en graver en sjakt. I hvert kulturlag kan det ligge gjenstander og matavfall, og gjenstander som ligger i samme sjikt, er like gamle. For hvert kulturlag som avdekkes, dukker en dypere ned i historien.

Gravskikkene har endret seg gjennom historien. Måten den døde er gravlagt på, og gjenstandene som ble lagt ned i graven, gir gjerne en indikasjon på hvilken tidsperiode funnet stammer fra.

Også i vår fjerne fortid finner vi «stilperioder». En helleristning fra steinalderen skiller seg fra en bronsealderristning ved å

være mer naturtro. Materialet en gjenstand er laget av, kan bidra til å lette dateringen; vi vet jo at i steinalderen kjente de ikke til bronse, og i bronsealderen hadde de ennå ikke lært å utvinne jern. Innenfor den enkelte epoken varierer stiluttrykket, slik at en kan si om gjenstanden er laget tidlig eller sent i epoken.

De eksemplene på dateringsmåter som er nevnt, baserer seg på forskning av en mengde funn. Det finnes også pålitelige hjelpemidler i avanserte tekniske målinger av funnmaterialet. Flere fagområder og forskjellige form for ekspertise blir om nødvendig trukket inn for å kunne gi et mest mulig sannferdig bilde av utgravningsresultatene. Zoologi, biologi, geologi og sosiologi er slike fagområder.

VERN ETTER KULTURMINNELOVEN

Undersøkelsesplikten

Kulturminneloven sier at ved planlegging av offentlige og større tiltak plikter den ansvarlige leder eller det ansvarlige offentlige forvaltnings-

organ å undersøke om tiltaket vil virke inn på automatisk fredede kulturminner og eventuelt skade dem.

Det er fylkeskommunen eller Samisk kulturminneråd som bestemmer om det er nødvendig å foreta en undersøkelse i det enkelte tilfellet. Hvis undersøkelsen viser at det finnes kulturminner i det aktuelle området, er det opp til kulturminneforvaltningen å ta standpunkt til om

- det skal gis dispensasjon fra kulturminneloven, slik at fredningen blir hevet.
- det skal foretas utgravninger før området kan utbygges.
- kulturminnene er av så stor viktighet at utbyggingen må stanses.

Selve undersøkelsen og utgravningen blir utført av det arkeologiske museet som har ansvar for området der det planlegges tiltak, eller av NIKU (Norsk institutt for kulturminneforskning).

Utgiftene til undersøkelse og utgravning skal i prinsippet betales av tiltakshaveren. Men kulturminneloven sier at når særlige grunner foreligger, kan utgiftene helt eller delvis betales av staten. Det samme gjelder mindre, private tiltak der utgiftene blir urimelig tyngende for eieren.

Hvem eier de løse kulturminnene?

Det har vist seg at mange grunneiere som gjør et funn, beholder det uten å melde fra. I mange tilfeller er de redde for at myndighetene skal ta fra dem et klenodium som forteller at eiendommen har vært bebodd i «uminnelige» tider. Har vi lov til å beholde slike kulturminner for oss selv?

Kulturminneloven sier at den som tilfeldig finner et kulturminne fra fortid eller middelalder, på egen eller annen manns eiendom, har plikt til å melde fra snarest mulig til nærmeste politimyndighet eller til kulturminneforvaltningen. Dersom det ikke er mulig å spore opp en rettmessig eier, er funnet statens eiendom. Funnet vil bli brakt til det arkeologiske museet som har ansvar for området. Etter at

funnet er undersøkt, er det imidlertid anledning til å overlate det, helt eller delvis, til finneren eller grunneieren – avhengig av hva slags funn det er, og om en har tillit til at det blir godt tatt vare på.

Dersom museet beholder funnet, kan det fastsettes en finnerlønn som blir delt likt mellom finner og grunneier. Det er Riksantikvaren som fastsetter størrelsen, og avgjørelsen kan ikke påklages.

Myntfunn er statens eiendom når myntene er fra før 1650, mens det samme gjelder for samiske kulturminner eldre enn 100 år. Også skipsfunn eldre enn 100 år tilfaller staten.

Skjøtsel av kulturminnene

Med skjøtsel mener vi ikke bare vedlikehold, men også tilrettelegging, formidling av kunnskap om kulturminnet, skilting og eventuell restaurering og istandsetting.

Ansaret er lagt til fylkeskommunen og Samisk kulturminneråd. For vedlikehold og konservering av ruiner fra middelalderen er det Riksantikvaren som har ansvar.

Med tilrettelegging menes at adgangen til kulturminnet ordnes og styres, og at det utarbeides nødvendig informasjon. Når en velger ut et kulturminne som kan tilrettelegges, tar en hensyn til opplevelsesverdien av kulturminnet, faren for økt slitasje, informasjonsbehovet og mulighetene for å kunne anlegge toaletter, rasteplasser og parkering. Tilretteleggingen må skje med respekt for kulturminnet og naturen rundt det. Et kulturminne som blir lagt til rette for publikum, krever som regel mer skjøtsel og tilsyn enn et som ligger mer ubemerket.

Ingen må gå i gang med å tilrettelegge et kulturminne på egen hånd uten å samarbeide med arkeologen i fylkeskommunen eller Samisk kulturminneråd. Ansvarlige myndigheter skal godkjenne slike tiltak og oppfølgingen av dem gjennom formelle avtaler. Skjøtsel og tilrettelegging av kulturminner er en profesjon

der flere faggrupper deltar. Det er lett å foreta seg noe som fører til at rammen rundt kulturminnet blir skjemet.

Skolenes medvirkning

Skjøtsel av arkeologiske kulturminner som finnes i lokalmiljøet, kan være en egnet oppgave for skolene. Flere steder har skoleklasser «adoptert» et kulturminne, for eksempel en eller flere gravhauger, en steinsetting eller en ruin. Klassen har til oppgave å holde øye med kulturminnet og området rundt, rydde uønsket vegetasjon og utføre andre former for pleie. Adopsjon må skje i samarbeid med regional kulturminneforvaltning i fylket eller Samisk kulturminneråd, som gir anvisninger på hvordan arbeidet skal gjøres. Arbeidet med kulturminnet gir anledning til å fordype seg i historien rundt det.

Miljøkriminalitet

Kulturminneloven sier klart og tydelig at det ikke er tillatt å sette i gang tiltak som kan ødelegge eller skjemme et automatisk fredet kulturminne. Det er heller ikke tillatt å framkalle fare for at slikt kan skje.

Overtredelser kan straffes med bøter eller med fengsel inntil ett år. Hvis overtredelsen bedømmes som grov, kan straffen settes til inntil to år. Medvirkning straffes på samme måte.

REGISTRERING OG KARTFESTING

Registrerte arkeologiske kulturminner er kartfestet i Økonomisk kartverk (ØK), merket med en rune-R. Det finnes noen unntak; marine kulturminner under vann er ikke kartfestet av sikkerhetsgrunner. En stor del av kulturminnene fra middelalderen er heller ikke R-merket, selv om de er inntegnet på kartet. Det dreier seg om kirker og kirkegårder, samt enkelte ruiner og ruinområder. Den trykte serien med ØK-kartblad er ikke blitt oppdatert siden 1989. Ajourføring drives nå gjennom GEOVEKST-

prosjekter med digitale data.

ØK-kartene dekker ikke hele landet, bare de områdene som har vært interessante i forbindelse med utbygging og ressursutnyttelse. Derfor er det store områder der de automatisk fredede kulturminnene ikke er registrert, eller de kan være registrert uten at det er utgitt kartblad.

ØK-registreringene dekker fortrinnsvis forhistoriske kulturminner som er synlige på markoverflaten. En stor del av dem ligger imidlertid skjult i grunnen. Bare en liten del av disse er registrert og tatt med i ØK-kartverket. De hyppigst forekommende er steinalderboplasser, stolpehull etter hus, kokegroper og flatmarksgraver som ikke synes i terrenget.

I sammenheng med store utbyggingsprosjekter, der det blir laget konsekvensutredninger, eller når det utarbeides verneplaner, trykkes det arkeologiske rapporter i et begrenset opplag. Dette gjelder for eksempel anlegging av veg, jernbane, flyplass og ved tiltak i vassdrag. Rapportene er å få hos teknisk etat i kommunen og fylkeskommunens kulturvernkontor. De finnes også gjerne på det lokale folkebiblioteket.

Det er de arkeologiske landsdelsmuseene som har registrert kulturminnene siden 1960-årene. Fra 1994 er det NIKU (Norsk institutt for kulturminneforskning) som står for den daglige driften av fornminneregisteret.

VIRKEMIDLER

Kulturminnene fra den fjerne fortid er svært sårbare og blir dessverre ofte utsatt for hærverk, bevisst eller av vanvare. Utrolig mange gravhauger er ødelagt fordi de lå i vegen for rasjonell jordbruksdrift. For menigmann er det ikke alltid så lett å forstå at formasjoner i skog og mark er kulturminner, som steinsettinger, kullmiler, jernvinneanlegg, gravhauger og dyregraver. Der arkeologen ser et gravfelt, ser vi kanskje bare kupert terreng, og for skogsarbeideren er det fristende å fylle groper når han bereder grunnen for planting. Derfor kan det lett skje at noen ødelegger slike minner uten å

være klar over det. Undersøkelser har vist at så mye som 1 % av de kjente arkeologiske kulturminnene forsvinner hvert år.

Bevisst hærverk kan straffes, men da er kulturminnet allerede ødelagt. Bot og fengselstraff virker avskrekkende, men noe positivt virkemiddel er det ikke. I tillegg til riset bak speilet er det andre tiltak som kan bidra til at kulturminnene blir bevart:

- Kulturminner som ligger slik til at folk ferdes nær dem, må skiltes og forklares.
- Generelt må vi bli flinkere til å legge til rette for opplevelse av kulturminnene.
- Det må være et mål at alle kjenner til kulturminnene i sitt lokalmiljø og verdien av dem.
- Eierne av grunn der det ligger kulturminner, må få tilstrekkelig informasjon om sine forpliktelser og rettigheter og om hvordan kulturminnet skal vedlikeholdes.
- Alle som ferdes eller har sin virksomhet i områder med mer eller mindre skjulte kulturminner, må oppmuntres til varsomhet.

Gravhauger og helleristninger.
Fra heftet *Ta vare på kommunelandskapet*, utgitt av Kommuneforlaget 1989. Illustrasjon: Vidar Asheim

Det ligger fremdeles mange minner fra forhistorisk tid skjult i jorda. Med tanke på hvor betydningsfullt et funn kan være for tolkningen av fortiden, er det lett å forstå at vi må vise varsomhet på steder der det er muligheter for å gjøre nye oppdagelser.

- 58 000 kjente områder med arkeologiske kulturminner er R-merket på Økonomisk kartverk. Det omfatter ca 300 000 fornminner.
- I tillegg kommer alle kulturminnene som ikke er oppdaget ennå. For hvert synlig kulturminne regner vi med at det finnes tjue som fremdeles ligger under markoverflaten.
- Av bergkunst finnes det 31 789 figurer fordelt på 1803 felt, som igjen ligger på

1100 forskjellige steder i landet. Ca 90 % av de kjente bergkunstlokalitetene – opp til 11 000 år gamle – er skadd.

- Den siste mannsalderen er 1175 gravhauger og gravrøyser på Vestlandet ødelagt.
- Hvert år forsvinner ca 1 % av de kjente arkeologiske kulturminnene.
- I 87 av Norges 435 kommuner er det ennå ikke foretatt generelle arkeologiske registreringer.